

**АЛАШ МҮДДЕСІ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МЕН ҚЫРҒЫЗ ХАЛҚЫНЫҢ
АЗАТТЫҚ ЖОЛЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН КҮРЕСІ**

Дихан Қамзабекұлы^{1*}

¹ ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан, Астана қ. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

* Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Талап» қауымының қызметі, мүшелері деректер негізінде талданған. Қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында қазақтар мен қоса екі еуропалық азамат (Шмидт, Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И. Арабайұлы, Қ. Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ә. Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А. Розыбакиев) болғандығы айтылады. «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылдығы тұлғаларды топтастырғандығы зерделеніп, қауымның мақсаты: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен ақын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу екендігі түйінделеді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, Талап қауымы, рухан даму және т.б.

**ИНТЕРЕСЫ АЛАШ ИЛИ СОВМЕСТНАЯ БОРЬБА
КАЗАХСКОГО И КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ЗА СВОБОДУ**

Дихан Камзабекулы^{1*}

¹Академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор. Казахстан, г. Астана. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье на основе полученных данных анализируется деятельность сообщества «Талап» и его членов. Общину (включая кафедру) возглавляли казахи и два гражданина Европы (Шмидт, Архангельский), два киргизских интеллигента (И. Арабаулы, К. Тыныстанулы), туркестанский студент Башкортостана (А. Диваев) и уйгурский деятель (А. Розыбакиев). Изучаются чистота, наука и общее творчество «Талап», а целью общества является: систематизация литературного языка и терминологии, изучение искусства, переосмысление истории, регулирование школьной сферы, помощь учащимся, поэтам, писателям и художникам.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, общность спроса, духовное развитие и др.

**THE ALASH INTEREST OR THE JOINT STRUGGLE OF THE KAZAKH
PEOPLE AND THE KYRGYZ PEOPLE FOR FREEDOM**

Dikhan Kamzabekuly^{1*}

¹Academician of NAS RK, doctor of philology, professor. Kazakhstan, Astana. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

*Corresponding author

Abstract. In the article, the activities of the "Talab" community and its members are analyzed based on the data. The community (including the department) is led by Kazakhs and two European citizens (Schmidt, Arkhangelsky), two Kyrgyz intellectuals (I. Arabayuly, K. Tynystanuly), a Turkestan student of Bashkortostan (A. Divaev), and a Uyghur figure (A. Rozybakiev). It is said to have happened. The purity, science, and general creativity of "Talab" are studied, and the purpose of the society is: systematization of literary language and terminology, study of art, checking of history, regulation of the school field, assistance to students, poets-writers, and artists.

Key words: political repression, totalitarianism, community of demand, spiritual development, etc.

Кіріспе. Ата-бабаларымыздың ұлтының азаттығы жолындағы күресі тек еліміздің аумағымен ғана шектелген жоқ. 1920-жылдардағы Түркістанның рухани дамуындағы үлкен белес – «Талап» атты қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының дүниеге келуі еді. Төңкерістен кейінгі аса қиын кезде, тағдырлар сапырылысында туған бұл ұйым рухани қажеттіліктен туды деуге толық негіз бар. Бұған «Талап» Жарғысы куәлік бере алады. (Қамзабекұлы, 1997: 272).

«Талап» 1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкентте ресми жұмысқа кірісті. Қауымның төрағасы – Халел Досмұхамедұлы, басқарма мүшелері: А.Е.Шмидт, И.Тоқтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы. Бұдан басқа ұйым жұмысына қатынаскандар: Ә.Диваев, М.Жұмабайұлы, Н.Архангельский, К.Жәленұлы. Аталған қауым 1923 жылы 16 наурызда Алматыда (Түркістанға кірген) бөлімшесін ашады. Мұнда И.Арабайұлы, Б.Сүлейұлы, Қ.Басымұлы, Ж.Бәрібайұлы, Қ.Сармолдаұлы, Ш.Сарыбайұлы, А.Розыбақиев қызмет атқарады. Аталған есімдерден көрініп отырғандай, жалпы қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында қазақтар мен қоса екі еуропалық азамат (Шмидт, Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И.Арабайұлы, Қ.Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ә.Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А.Розыбақиев) болған. Әлбетте, бұл арыстарды «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылдығы топтастырды. Қауым жарғысында мынандай мақсаттар көзделді: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен ақын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу. Осыны жүзеге асыру үшін ол төмендегі істерді атқармақ болды: пікірталас, ашық дәріс ұйымдастыру, ел-елге экспедиция шығару, көрме жасақтау, ескі қолжазбаларды жинап, ауызша деректі (әдебиет, өнер, тарихқа қатысты) хатқа түсіру, өнер бәйгесін ұйымдастыру, маман әзірлеу, т.б.

«Ақ жол» (Ташкент) газетінде 20-жылдардың басында жарияланған материалдарға қарағанда, «Талаптың» көздеген мақсаты тек қағаз жүзінде қалмаған. Ол қаншама мәдени шаралар өткізген. Соның ішінде Түркістанда (Ташкент) А.Байтұрсынұлы мерейтойын өткізіп, баспасөз бетінде Ахмет тұлғасына сабақтастырып, ғылым мен білімді насихаттауы, Ыбырай мен Абайға қатысты шығармашылық кештер мен ежелгі Тұран тарихы мен түрік-моңғол дәуіріне байланысты дәрістер ұйымдастыруы, оқулық пен танымдық кітаптарды зиялыларға тапсырыс беріп жаздыртып бастыртуы - руханият тарихы орайындағы айрықша факт деп есептейміз. Бағдары беймәлім большевизм тұсында осыншама істің атқарылуын – бұрынғы елшілдік рухтың жоғалмағандығымен, негізгі (алаш) ағартушылықтың инерциялы қарымымен түсіндіре аламыз. Әрине, билік басындағы азаматтардан көмек болмаса, «Талаптың» мұндай жемісті жұмыс жасауы қиынға соғар еді. Осы ретте «Ақ жол» газеті 1922 жылдың қыркүйегінен бастап («Талап» осыдан екі айдан соң құрылғанын ескеріңіз) Түркістан халық комиссарлары кеңесінің (ХКК) төрағасы болған Т.Рысқұлұлы бұл ұйымға нақты әрі тұрақты жәрдем көрсетіп тұрғанын жазады. (Ақ жол, 1923). Әрине, Түркістан ХКК тек қазақ-қырғыз мәдениет қауымын ғана қамқорлыққа алмаған, сонымен бірге өзбектің «Шарқ мағрифатына», түркіменнің Білім комиссиясына көмектескен. Мұндай игі ықпал Түркістандағы билік

тұтқасында қызмет еткен С.Қожанұлы тарапынан да көрсетілген. Ол тіпті “Талапқа” келіп, ағарту ісінің проблемасы туралы баяндама да жасаған.

Материалдар мен әдістер. Архив деректері негізінде «Талап» қауымының қызметі, мүшелерінің тағдыры, азаттық жолындағы қазақ, қырғыз халықтарының бірлескен күресі зерделенеді.

Талқылау. Шынтуайтында, 20-жылдардағы әдеби-тарихи үдерісті саралай қарасак, «Талап» Түркістанның мәдени-рухани кеңістігінде мол іс атқарды: Абай мен Мағжан жинағын жариялауға ұйытқа болды, «Ақ жол» газетін нағыз ел газеті ете алды, ғылыми-танымдық бағыттағы «Шолпан», «Сана», «Сәуле» журналдарын шығарды. Ең бастысы, саяси ахуал өте ауыр кезде Алаш зиялыларын Түркістанға жинап, бәріне қызмет тауып беруге жәрдемдесті. Сөйтіп большевизмнің ызбарына қарамай шығармашылық атмосфера туғызды. Халелдің ең таңдаулы зерттеулері осында туды, Мағжан мен Қасымның сыршыл, тағылымды туындылары осында өмірге келді, Мұхтар да осында бұрынғы әдеби әлеуетін одан әрі дамытты, Қошке де осында өзін ғалым, жазушы ретінде танытты. Абдолла, Даниял, тағы басқалар туралы да осыны айтуға болады. Түркістанның Шымкентіне аялдаған Жүсіпбек шығармашылығы да екінші тынысын алды. Сондай-ақ тәжірибелі азаматтардан: Міржақыптың «Ақ жолды» дұрыс бағытқа салуын, Мұхаметжан мен Санжардың отандық тарих ғылымын жетілдіруін, Нәзірдің түрік халықтары мәдениетін, тілін жаңаша жүйелеуін, Мырзағазының отаршылдық зардабы мәніне үңілуін – айрықша қызметі дер едік.

Әдебиет пен мәдениет ісінде «Талаптың» қандай бағыт ұстанғанын оның төрағасы Х.Досмұхамедұлының мына пайымдарынан аңғаруға болады: 1. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы» (Досмұхамедұлы, 1998: 384). 2. “Қазақ әлеуметшілдігінің (ұлт мәселесін осылай айтуға мәжбүр болған – Д.Қ.) өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған, «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті» (Досмұхамедұлы, 1998: 384). 3. «Қазақ жазба әдебиетінің негізін салғандар – мұсылманша білім алған сауатты ақындар. Ендеше жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерін іздеген жөн». 4. «Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отыр. ...Тілді бұзбай ұстарту, шеберлету, байыту – ақындардың мойындарына артылған зор борыш» (Досмұхамедұлы, 1998: 139-144). 5. «Түркиядағы... қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждағат қылғандықты (әңгіме түрік жазба ескерткіштері туралы – Д.Қ.) ...көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр» (Тыныстанов, 2001: 18).

Тумысынан ұлтының ағаруы мен дамуын түркі халықтарының дамуымен сабақтастықта қараған жас қырғыз оқығаны Қасым Тыныстанұлы да «Талап» мұратын түсінуге көп даярлықпен келді. Ол 1920 жылы жазған «Алашқа» атты өлеңінде:

*Алашым, қандай әди бурунгы шак,
Ол қандай кара туман ортагы тап?
Бул заман – окуу-билим заманасы,
Иске кир, белиңди буу, бекем устан!*

деп, жаңа заманның алымы мен шалымын айқын түсінді.

Қырғыз ғалымы А.Болпанова Қасым дүниетанымының қалыптасуына байланысты ойын былай тұжырымдайды: «Освоив идеи партии «Алаш», К. Тыныстанов, можно сказать, именно на этом этапе своей жизни окончательно сформировал свои основные жизненные принципы, которых он будет придерживаться в дальнейшем. С этого периода они сводились к сохранению чести и достоинства, а также честности по отношению к самому себе».

Көрнекті Алаш қайраткері, қырғыз ұлты елшілдік қозғалысының көшбасшысы Тыныстанұлы Қасым (1901-1937) сол уақыттағы аумақтық бөлініс бойынша, Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Жетісу облысы Пржевальский уезі Шоқтал болысының Шырпықты ауылында (қазіргі Қырғызстанның Ыстықкөл облысы) туған (Болпанова, 2011: 16).

Қасымды алғаш әліпбиді (арабша) өз әкесі Тыныстан үйретеді. Бұдан кейін ол Қаракөлдегі орыс-түзем школына түсуге бақ сынайды. Бұған өтпеген соң, Қаракөлдегі өзбек жәдит мектебіне кіреді.

Алғаш мұсылманша хат танығаннан кейін, орыс тілін жекелеген мұғалімдерден үйренген. Мұнан соң Сазановкадағы (кейін Ананьево) орыс мектеп-интернатына қабылданады.

1916 жылы қырғыздар патша өкіметіне қарсы көтеріліп, қатты қырғынға ұшырайды. Сөйтіп осы ұлттың көп бөлігі Қытай асады. Бұл жағдай Қасым отбасын айналып өтпейді. Ол отбасымен және ағайындарымен шығыс Түркістанның Құлжа маңайын паналайды.

Қырғыз қырғына мен олардың Қытай асуы мәселесі Ресей империясы астанасында қызу талқыланады. Оған ұйытқы болған Ә.Бөкейхан бастаған Алаш зиялылары еді. Ақыры бұл мәселе ескі және жаңа үкіметтен оң шешімін тапқан соң, ауған қырғыздарға өз жеріне қайтуға рұқсат етіледі. Елмен бірге 1917 жылы желтоқсанда Қасым да Отанына оралады. Ол Ыстықкөлдің солтүстігіндегі Тепке ауылында тұратын нағашыларына аялдайды. Сонан соң оқу іздеп Қаракөлге барып, 1919 жылы қыркүйекте Қарқара-Кеген арқылы Алматы асады.

1919 жылы республикадағы жергілікті ұлт мамандарын даярлау жоспарына сәйкес, ол Түркістан кеңестік автономиясының орталығына курсқа, жұмысшы факультетіне жіберіледі. 1921 жылы Ташкенттегі өлкелік Қазақ-қырғыз халық ағарту институтына түседі. Осында 1924 жылға дейін оқиды. Осы тұста бүгінгі қырғыз зерттеушілері біле бермейтін Қ.Тыныстановтың айрықша шығармашылық өмірбаяны басталады. Қырғыз азаматы жоғарыда аталған «Талап» мәдениетті көркейтушілер ұйымының басқарма мүшесі болып сайланады. Ол қазақ зиялыларына еліктеп және солардың кеңесімен «Қырғыз әліпбиін» жаза бастайды. Сонымен бірге жаңа заманның көркемөнер жанры – драматургияда бағын сынайды: «Әлімқұл» атты қырғызша тұңғыш пьесаны өмірге әкеледі. Тағы бір айрықша дәлел, Қасымның алғашқы өлеңдері қазақтың «Жаңа өріс» газетінде басылады (мұны қырғыз зерттеушілері «Өріс» деп қате жазып жүр) (Тыныстанов, 2001: 9).

1924 жылы Ташкентте Түркістан мемлекеттік баспасынан Қ.Тыныстанұлының «Қырғыз тілінің хрестоматиясы» атты алғашқы педагогикалық еңбегі жарық көреді. 1925 жылдың басында ол К.К. Юдахинмен бірігіп орыс графикасының негізінде қырғыз әліпбиінің алғашқы нұсқасын жасайды. Ғалым осы жобасын 1926 жылы Бакуде өткен түріктанушылардың I сиезіне ұсынады, бірақ ол қаралмайды. Осы басқосуда ғалым «Жаңа алфавитті түзудің негізгі принциптері» атты баяндама жасайды. 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан қайраткердің «Ересектер үшін әліпби» атты еңбегі жарық көреді. Мұнан кейін ғалым бірыңғай сол кез үшін іргелі зерттеулер жасаумен болады: Қырғызстан астанасынан 1927 жылы «Қырғыз тілінің грамматикасы», 1934 жылы «Қырғыз әдеби тілінің жаңа орфографиясының жобасы», «Қырғыз тілінің морфологиясы», 1936 жылы «Қырғыз тілінің синтаксисі» атты кітаптар жариялайды.

Қ.Тыныстанұлы 26 жасында Қырғыз АСР-інің халық ағарту комиссары болып тағайындалады. Оның алғашқы жыр кітабы «Қасым ырларынын жыйнағы» деген атпен Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан 1925 жылы жарық көрді. Оның алғысөзін Қырғыз ғылым комиссиясының мүшесі Б.Даниярұлы жазған. Мәскеу жинағына ақынның 1920 жылдан бастап жазған өлеңдері енген. 1932 жылы жазған «Академиялық кештер» атты пьесасы «идеалистік ұстанымы үшін» кезінде қатты сыналғанға ұқсайды.

1935 жылы Фрунзеде «Манас» жырына байланысты тұңғыш бүкілодақтық конференция өтеді. Оның жұмысына Е.Поливанов, М.Әуезов т.б. ғалымдар қатысады.

Осы ғылыми жиында Қ.Тыныстанұлы манастанудың жаңа міндеттері туралы баяндама жасайды. Ғалымның осы және бұған дейінгі шынайы, ғылыми, елшіл пайымы саяси қуғын-сүргін жылдары алдынан шықты. Оған «ұлтшыл, кеңестік ұлт саясатына қарсы, пантюркист» деген айыптар тақты. 1937 жылы 1 тамызда ұсталып, 1938 жылы 6 қарашада өлім жазасына кесілді (Джаныбеков, 2003: 21).

Қасымның қырғыз тілі мен әдебиетін теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да (ақын, жазушы ретінде) зерделеуі, байытуы, дамытуы – оның тұлғалық орнын айқындай түседі.

Ғалым жан-тәнімен өркендеу бағытындағы түркі дүниесінің ықпалдастығын қолдап, қырғыз мәдениетінің даралық қасиетін, ерекшелігін айқындауға тырысты. 1924 жылы Қырғыз автономиялық облысы төңкеріс комитетінің шешімімен Халыққа білім беру бөлімінің жанынан Академиялық орталық ашылады. Оның төрағалығына – И.Арабайұлы, орынбасарлығына – Қ.Тыныстанұлы, хатшылығына – К.Юдахин тағайындалады.

Академиялық орталық жаңа өкімет талап етіп отырған оқу-әдістемелік еңбектерді жазумен бірге қырғыз тілін, әдебиетін, этнографиясын, өнерін, мәдениетін т.б. жүйелеу бойынша орасан зор кешенді жұмыстар атқарады. Қасым шешен тұлға, шебер ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Сонымен бірге ол әліпбиге реформа жасап, жаңашыл алфавит қабылдау идеясының басында жүреді. 1925 жылы 25-27 мамырда Пішпекте өткен Ғылыми-педагогикалық съезде Қ.Тыныстанұлы «Араб әліпбиінен еуропалық алфавиттің біріне көшу туралы» мәселені күн тәртібіне шығарады. Осы ғылыми жиынан кейін қайраткер-ғалым «Жаңа әліпби достары» атты ерікті қоғам құрып, өзі соның төрағасы болады. Әрине, осы үдеріс сол уақыттағы жаңа заман талғамынан туындап жатқан ой-аңсарлар жиынтығы еді.

Сол себепті де Қ.Тыныстанұлы Баку қаласында 1926 жылы 26 ақпан – 5 наурыз аралығында өткен Түркітану съезіне мол даярлықпен барып, қатысып қайтты. Баяндама жасап, ойларын съезд бюллетенінде жариялады. Енді оның есімі кеңестік және түркі республика ғалымдарының қатарында айтылатын болды.

Қ.Тыныстанұлының тіл ғылымы мен практикасы саласындағы жұмыстары салаланып, ол енді Орталық Азияда тұрып жатқан ұйғыр және дұңған диаспорасы алфавитін жасау ісінің басында тұрды.

Қырғыз АССР халық ағарту комиссары қызметінде болған жылдары Қасым қырғыз руханиятына көп табыс әкелді. 1928 жылы бір топ пікірлестерімен «Жаңа мәдениет жолында» атты ғылыми-әдістемелік журнал шығарды. Қырғызстанның Ферғана аумағын (бүгінгі Ош, Жалалабад облыстары) этнографиясын терең зерттеу бағытында арнайы экспедиция ұйымдастырды. Мектеп оқушылары үшін ғылыми негіздегі қырғыз алфавитін, фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін қамтыған оқулықтар даярлады. Әдеби бюро жұмысын жандандырды. Қырғыздың терминология жүйесін қалыптастырды. Қырғыз мемлекеттік өлкетану мұражайының негізін қалады.

Қ. Тыныстанұлы қырғыз тілінің байлығын танытатын 100 мыңға жуық сөздік қор жинап, соның ішінде орыс-қырғыз түсіндірме сөздігі үшін 60 мыңдай сөзді жүйелегені елеулі ғылыми ізденісін көрсетеді.

Ғалым Е.Д.Поливановтың жазбаларына қарағанда, Қ.Тыныстанұлы тілдік ойлау мен морфонологияға байланысты біршама жаңалықтар ашқан.

Мәдени мұраны жинау, жүйелеу және жариялау бағытында ғалым 1925 жылдан бастап «Манас» жыры нұсқаларын іздестіруді бастайды. Белгілі манасшылар С.Оразбақов пен С.Қаралаевқа жолығып, көп дүние жазып алады. Осының негізінде өзі 1931 жылы «Манас» атты пьеса жазады.

Әдеби мұралардың мәтінтану мәселесі де Қ.Тыныстанұлының назарында болады. Ол Молда Нияздың «Датқа айым» туындысын жан-жақты қарастырады (Джаныбеков, 2003: 42).

1930 жылы Қасым денсаулық жағдайына байланысты комиссарлық қызметтен босап, емделеді. 1931 жылдан Қырғызстан Мәдениет құрылысы институтына орналасады.

Қайраткер 1932-1935 жылдары осы ғылыми-зерттеу институтын басқарады. Мұнда бұрын бастаған жұмыстарын ғылыми негізде қайта жалғастырып, қырғыз тілі мен мәдениетін, дұған тілі мен мәдениетін кешенді зерттеу үшін бағдарламалар, әдістемелер, нұсқаулықтар жазады.

Бір айта кетер факт, Қасым да Халел Досмұхамедұлы секілді 20-30 жылдары Академиялық орталық пен Ғылым комиссиясын басқарады. Олар басқарған мәдени ұйым – рухани салаға пролеткульт сияқты солақай ағымдар бас-көзге қарамай төпелеп, араласқан кезде «қара бұлтты сөйлетуші» күш бола алды.

Әрине, қайраткерлердің елшіл пайымдары «Талап» мақсатынан туындады деу орайсыз емес. Шындығына келсек, бұл ұйымның көздегені мұнан да ауқымды еді. Бірақ «теңіз тамшысынан танылады» дегендей, Халел мен Қасымның үздік ойлары ғылымилыққа, нақтылыққа ұмтылған қазақ және қырғыз руханиятының бағдарын байыптайды.

Бүгінгі ресми деректерге қарағанда, Қ.Тыныстанұлы 1925 жылы Қырғыз АССР Халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми комиссиясының төрағасы, ал 30-жылдары мүшесі болған.

Біздің ойымызша, 20-жылдары Түркістан республикасында әр деңгейде басшылық қызмет атқарған Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы, Н.Төреқұлұлы сынды азаматтардың бәрі де Қасымның ғылыми әлеуетін қадірлеп, оған қырғыз руханиятының жауапты істерін сеніп тапсырған. Ол Х.Досмұхамедұлының да сенім үдесінен шыққан.

20-жылдардағы Алаш қайраткерінің (ішінде Қ.Тыныстанұлы да бар) айтулы ісін айғақтайтын бір құжат Ташкент мұрағаттарының ішінде сақталып қалыпты. Ол «Түркістан мемлекеттік университетін түріктендіру туралы» («О тюркизации Туркестанского государственного университета») деп аталады (ӨР ОМА, 34: 1587).

Бұл – 1923 жылы 21 ақпанда Түркістан республикасы ХАК жанындағы Ғылыми Кеңес пен Ғылыми Комиссияның бірігіп шығарған қаулысының ныспысы. Қаулы 9 баптан тұрады. Оның негізгі түйіндері: 1. Түркістан университетінде дәріс, іс-қағаз жүргізуді түрік тіліне көшірудің уақытын анықтау; 2. Жергілікті тілдердің дәрежесін көтеру, қызметкерлерге оның бірін меңгеруді міндеттеу; 3. Жергілікті ұлт студенттерін ғылымға тартудың жағдайын жасау; 4. Жергілікті мамандарды шетелге іссапарға жіберу; 5. Еуропалықтардың жергілікті тілді үйренуіне мүмкіндік туғызу; 6. Түрік тіліндегі дәрісті ынталандыру; 7. Басқа ұлт студенттері үшін әр курс сайын жергілікті тілдің бірінен сынақ тапсыруды кіргізу; 8. Жергілікті ұлт студенттері көбеюі үшін мектеп ісін жүйелеу; 9. Студент қабылдарда мұсылмандарға жеңілдік беру.

Қаулы мазмұнынан аңғарылғандай, Ғылыми Комиссия мен Ғылыми Кеңес Түркістан халықтарының жалпы тілін «түрік» деп алған. (Ол кезде Түркістан халықтарының алфавитінде, белгілі дәрежеде ресми жазбаларында бүгінгідей аса алшақтық болмаған). Бұл – бір. Екінші, білім, ағарту проблемасын шешуде Мәскеуге тәуелсіз ой байқалады (Аталған қаулыны қабылдар алдында Халелдің орынбасары профессор Е.Д.Поливанов осы мәселе туралы баяндама жасаған. Ендеше мұны «түріктік томаға-тұйықтық» деуге болмас).

Қаулыдағы шетелге қатысты бап елулі деуге болады. 1922 жылдың жазында Түркістан мен Бұхара республикаларынан алпысқа жуық студент Германияға оқуға жіберілгені мәлім. Оның ішінде қазақ балалары да бар-тын. 1923 жылы қыркүйекте арнайы іссапармен Германияда болып қайтқан Т.Рысқұлұлы: «Біздің студенттер онда пайдалы істі үйреніп жатыр. Бұйырса, олар елімізді алған білімімен өркендетеді», -деп жазған еді (Рысқұлов, 1923). Бір ескерер факт: 1922 жылы тамызда Қазақстан республикасының қайраткер жастары (С.Садуақасұлы, Ә.Байділдаұлы, Е.Алдоңғарұлы) 30 азаматты Еуропаға оқуға жіберуді өтініп, «жоғары жаққа» хат жолдаған (ҚРОМА, 81: 468). Бірақ Киробком мұны қанағаттандырмаған. Міне, осы әр аймақта байқалған шетелге ұмтылуларға себеп болмады деу сенімсіз. Егер большевизм жеңісінен кейінгі ахуалдың ортақтығын ескерсек, бұл себеп те бір болып шығады.

Енді себепке назар аударалық.

Бірінші себеп: дүниені дүр сілкіндірген төңкерістен соңғы 5 жылда бұрынғы өз ретімен келе жатқан демократиялық ізденістерді ұмыту мүмкін емес еді. Сондықтан мылтық даусы басылғанда Жапония, Швеция моделі туралы ізгі арман қайта жанданды.

Екінші себеп: 20-жылдары кеңес өкіметі мен Түркия арасында жақсы байланыс орнады. Мәскеу мен Түркістанға Стамбұлдан келушілер жиіледі. Ал, осы Түркия Еуропа елдері ішінде Германиямен дұрыс қарым-қатынаста еді. Олай болса, нейтралды жерде түрік халықтарының кездесуі – ең бірінші бодан қауымға пайдалы болатын.

Үшінші себеп: Еуропаға ұмтылудың саяси астары болмағанның өзінде, жаңа заман оқуын тәжірибесіз Ресейден алғаннан гөрі, тәжірибелі шетелден алу қай жағынан келсек те тиімді-тін. Сонымен себеп ортақ болса да, оң тілекке (Еуропаға бару) қол жеткізуге Түркістанның нәтиже шығарып (студент жіберуі), Қазақстанның ұмтылысты тиюы – алаш, жалпы түрік зиялыларының Ташкент кезеңін айшықты етеді.

Жаңа заманға сай ізденістің қажеттігі «Талап» қауымының басқарма мүшесі, өз ұлтын алаштың бір тармағы деп есептеген қырғыз зиялысы Қасым Тыныстанұлының «Алашқа» атты өлеңінде былайша көрініс тауыпты:

*...Бир убакыт кара туман алды шулган,
Өткөнге жете алмадык колду булган.
Көздөн жаш, жондон таяк арыган жок,
Сагындык замананы өткөн жырган.*

*...Орнады заман келип мындай баска,
Дейди ол: өткөн күнүң ойдан таста,
Сен жаман, мен жаксымын деген сөз жок,
Бипбирдей, мына даурен, кары-жаска.*

*Ырас-ак, жаксы заман, ниети кең:
Кары жас, аел, эркек – баарына тең.
Бирдей деп оқуу оқумай бекер жатма
Баскага окумасаң болорсуң жем (Тыныстанов, 2001: 157).*

Аса сыршыл, нәзік сезімді Қасым Мағжан секілді, реті келгенде қанды қыздыратын, халықты өрлік пен ерлікке үгіттейтін шығармалар да жазыпты. 20-жылдардың басында туған сондай бір өлеңі «Жастарға» деп аталады. Мұнда ақын ел рухының қандай болмағы жастарға байланысты екенін айта келіп:

*Оян, жастар, ойлан жастар!
Ал колуңа тууңды.
Кең өрүсти шубап айнал,
Сакта ел мен журтыңды.
Тулпар минип, туйди устаган,
Өткен жок па эрлериң?
Сен кемсинбе, үндемейсиң?*

Мына келди жерлериң,- (Тыныстанов, 2001: 22),-
дейді. Ал, енді Алаш жазушысы Ж.Аймауытұлының «Елес» әңгімесінің идеясымен («не толғандырады, соны жаз!») үндес Қ.Тыныстанұлының «Калемге» (Қаламға) атты өлеңінің түйіні мынандай:

*Эселек күнүң туман, эркиң жатта,
Боору эрип, имерилбес айткан датка.
Жайың бар кайык минген, калтылдаган,
Каның төк, кайгыр, калем, термел, жатпа! (Тыныстанов, 2001: 78),-*

Қасым жырларында кәрі тарих та («Манастын күмбөзү»), аруақ та («Аруақ») ел көштен қалмаса, шарқ ұрып бақыт іздесе деп, ұрпағы үшін қам жейді. Халқының құлағанын көргенде - қайғырады, қайраттанғанын байқағанда – «тыныш табады».

*Сай-сайдан чымырканып кулатып таи,
Омкоруп кедерги кылган талаи.
Баишталып Ала-Тоодон Чүйгө карай,
Күзгүдөй суусу тунук агат Талас.*

*Таластын так боюнда чоң күмбөз бар,
Көргөнгө ой түшүргөн кайгы аралаи.*

Урматтуу көз жаиш менен ал күмбөзгө

Коюлган өткөн күндө баатыр Манас... (Тыныстанов, 2001: 98),-

«Манастың күмбезі» өлеңі – тарих пен тағдырды таразылау және бүгінге өткеннің көзімен карау, жақсы істен тағылым алу, иманмен тазалану айнасы.

Акын өлеңдеріндегі табиғилық ұлт және оның әдебиетіне қатысты ойларында да көрінеді. «Шакирт» (Шәкірт) атты өлеңінде ол:

Китаптың барлық каты түсүп көзге,

Ой кирмей көкірекке онан өзгө.

Жүректі жарып чыккан назик «сүйүү»,

Байланып “ұлт” деп жазган жалғыз сөзге.

Шетинен бир китаптың ашып көрүп,

“Экен, - деп, - адабият” алды бөлүп.

Тексерип эң түпкүрүн карап көрсө,

Тереңнен багыт алып кеткен өрүп,- (Тыныстанов, 2001: 36),- деп жазады

Сөз жоқ, бұл шәкірт – жай шәкірт емес, әдебиетке бой һәм ой алдырған жан. Тәлім-тәрбиенің уызына жарыған оның түйсігі «ұлт жаны – әдебиет» екенін жазбай таниды. Сондықтан да өзі үшін де, ұлт үшін де руханияттың тереңіне бойлап, тұнығынан су ішуге бел буады.

Жалпы XX ғасыр басындағы қоғамдық-саяси тауқыметтерден кейін акын-жазушылар халық басындағы халді теңізде адасқан қайыққа, толқынға тұншыққан адамға теңеп жатты. Алаш ақыны Мағжан Жұмабайұлы шығармаларында:

Дарияға дауыл қуып кірген кеме –

Еркі жоқ, толқын айдап жүрген неме,-

деген бейне (Жұмабаев, 1989: 97), немесе:

Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, шеті,

Сылқ-сылқ күлген сиқырлы толқын беті,-

деген (Жұмабаев, 1989: 151), сурет бар.

Осыған ұқсайтын бейнені Қасым Тыныстановтың жырларынан да көреміз:

Боолукту эл мойнуна заман салмак,

Эл жүгүн эр аркалап мойнуна алмак.

Замана жел кутурткан жиндей толкун,

Калаксыз кайык сүзмек, эрк талашмак (Тыныстанов, 2001: 80).

Қорытынды. Біздің ойымызша, Ташкент – Түркістан орталығы болып тұрған шақта түрік халықтарынан шыққан акын-жазушылар бір-бірінің жазғандарымен әжептәуір таныс болған. Айталық, Мағжан мен Қасым бір мәдени ұйымның (“Талап”) басқарма мүшесі болғанын ілгеріде сөз еттік, ал түрік халықтары тіліндегі (қазақ, ұйғыр) алматылық санаулы басылымдарда жарияланған қазақ, қырғыз, ұйғыр өлеңін баспасөз бен білімге қатысы бар зиялылар оқымауы мүмкін емес. Осы ретте түркімен ғалымы К.Джумаевтың мына пікірін ескерген жөн: «20-жылдардың басында... Түркіменстан азаматтары әзірбайжан, өзбек, татар және басқа түрік тілдеріндегі әдеби туындыларды түпнұсқадан оқыды. ...Түркіменнің «Түркмен или» атты тұңғыш журналы Ташкентте жарық көрді» (Джумаев, 1990: 12).

Міне, мұндай мәдени-рухани кеңістіктің ортақтастығы кеңес билігіндегі түркі халықтары әдебиетін бір арнадан табылуға мүмкіндік жасады: төңкеріс рухы алып келген ұраншыл, насихатшыл әдебиет те қалыптаса берді, бұрынғы үрдісін тереңдеткен сыршыл,

мұншыл әдебиет те дами берді. Әрине, әдеби орта мен халыққа соңғысы түсінікті еді. Өйткені, Мұстафа Шоқай айтқандай: «Әдебиет аяққа қарай тігілетін етік емес. Әдеби шығармалар инсан (адам – Д.Қ.) баласының ізгі көзқарастарынан туындайды. Сол үшін де ол сырттан болатын қысымдар мен қарсылықтарға төзе алмайды» (Шоқай, 1998: 165).

Мәдени ықпалдастық проблемасын жанымен түсінген осы қайраткердің (М.Шоқай) пікірі тұрғысынан келсек, большевиктер билігіндегі түркі халықтарының «ізгі көзқарасын» былайша топтау ақылға сыйымды: 1. жалпы езгі, хұқықсыздық атаулыдан құтылу – еркіндік, “өз қолын өз аузына жеткізу» мұратын орындау; 2. жәдитшілдікті салаландырып, елдің жаппай сауатын ашу – «адамзат игілігі адамзатқа ортақ» дүниетанымын орнықтыру; 3. қым-қуыт кезде азаттығыңа өш жауға қарсы бірігіп (түрік, мұсылман) амал жасау.

Біз осы шындықты Қ. Тыныстанұлы шығармашылығынан анық аңғарамыз.

Жапон ғалымы Тосака Дзюан: «Тарихи үдерістің жай тәртіпті ретпен орналасудан айырмасы – оның шындығында процесс, өзгеріс екендігінде. Осы мағынада болған мен болатынның арасында белгілі бір үзіліссіз байланыс орнығады» (Тосака Дзюан, 1983: 147), - деп жазғанындай бағыт-бағдары анықталмаған күрделі әдеби-тарихи үдерісте Қасым сынды қалам қайраткері өз ақыл-ойын, білігін ескі мен жаңаның өрелі тұсын біріктіру жолындағы дәнекерлікке жұмсады.

Осы дәнекерлік пен сабақтастық бүгінгі Тәуелсіз Қырғызстан руханиятының берік ұстыны болып отыр дей аламыз. Сондай-ақ саяси репрессия құрбаны Қасым Тыныстанұлының өмірі мен шығармашылығы қазақ пен қырғыздың азаттық, теңдік, өркениет жолындағы күресін айқын сипаттайды.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Болпанова А. Касым Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. Каракол: ИГУ, 2011. 178 с.

Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы - Избранное. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.

Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. Бишкек: «Бийиктик», 2003. 220 с.

Джумаев К. Становление и развитие Туркменской советской прозы (20-е - 30-е годы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филол. Ашхабад, 1990. 51 с.

Жұмабаев М. Шығармалар. Алматы: Жазушы, 1989. 448 б.

ҚР ОМА. 81-қор, 1-тізім, 468-іс, 18-19 парақ.

ӨР ОМА. 34 қор, 1-тізім, 1587-іс, 5-6 парақ.

«Талап» қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының жолы // кітапта: Қамзабекұлы Д. Руханият. Алматы: Білім, 1997. 272 б.

«Талапқа» Совнаркомның көмегі // Ақ жол, 1923 жыл, 12 февраль

Тыныстанов К. Касым ырларының жыйнағы - Сборник стихов Касыма. Бишкек: Кыргызский национальный университет, 2001. 157 с.

Тосака Дзюан. Теория науки. Москва: Наука, 1983. 192 с.

Рыскулов Т. Наши студенты в Германии // Туркестанская правда, 1923, 2 декабря

Шоқай М. Таңдамалы. I том. Алматы: Қайнар, 1998. 512 б.

References

Bolpanova A. Kasym Tynystanov – uchenyj i gosudarstvennyj deyatel' Kyrgyzstana. Karakol: IGU, 2011. 178 s.

Dosmuhameduly H. Tandamaly – Izbrannoe. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b.

Dzhanybekov CH. Kasym Tynystanov: zhizn' i tvorchestvo. Bishkek: «Bijiktik», 2003. 220 s.